

О. Г. ШАПОШНИКОВА

К вопросу о металлообработке у племен донецкой катакомбной культуры

Резюме

Редкость металлических изделий — характерная черта для памятников степных племен энеолитического времени. Значительно больше их появляется в эпоху бронзы, что может быть связано с возникновением местной металлургии.

Вместе с тем, при решении вопроса о появлении местной металлообработки у катакомбных племен многие исследователи исходили из общих суждений. Так, например, на основании сравнительно большого количества металлических изделий в катакомбных погребениях Северского Донца и наличия древних шахт в Донецком бассейне, время использования которых остается еще не решенным, исследователи пришли к выводу о появлении металлургии у катакомбных племен. Но оба приведенных факта еще не давали решения этого вопроса.

В этом плане представляется весьма важным открытие погребения древнего металлурга у г. Краматорска. Оно находилось в катакомбе и сопровождалось характерной для памятников Северского Донца керамикой, глиняным тиглем, обломками глиняной формочки для отливки вислообушного топора.

Сам обряд захоронения и характер сопровождающего инвентаря дают возможность датировать это погребение первой четвертью II тысячелетия до н. э.

Это погребение имеет большое значение как для выяснения техники изготовления бронзовых орудий, так и для определения времени начала обработки металла у племен катакомбной культуры.

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.)

Серед металевих знарядь праці, що були в побуті населення Північно-Західного Причорномор'я в період пізньої бронзи, за кількістю знахідок і значенням у господарстві одне з перших місць належить серпам (рис. 1).

Найгрунтовніші для свого часу відомості про серпи Північного Причорномор'я зібрані в монографії А. М. Тальгрена, де систематизовано майже всі бронзові вироби, зокрема серпи, знайдені до 1925 р.¹ Проте дослідження і відкриття наступного 40-річчя значно доповнили наші знання про цей період. З подальших публікацій слід назвати статті А. В. Добровольського², Е. О. Симоновича³, І. Т. Чернякова⁴. Окремі питання типології, походження, культурної приналежності серпів розглядаються у працях О. О. Іессена⁵, О. О. Кривцової-Гракової⁶. Серпам-

¹ А. М. Tallgren. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 188—193.

² А. В. Добровольский. Бериславський скарб бронзової доби.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 152—163.

³ Э. А. Симонович. Ингульский клад.— СА, № 1. М., 1966, стор. 127—142.

⁴ И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35). Одесса, 1967, стор. 23—27.

⁵ А. А. Иессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, № 23. М., 1951, стор. 108—111.

⁶ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1955, стор. 147—149.

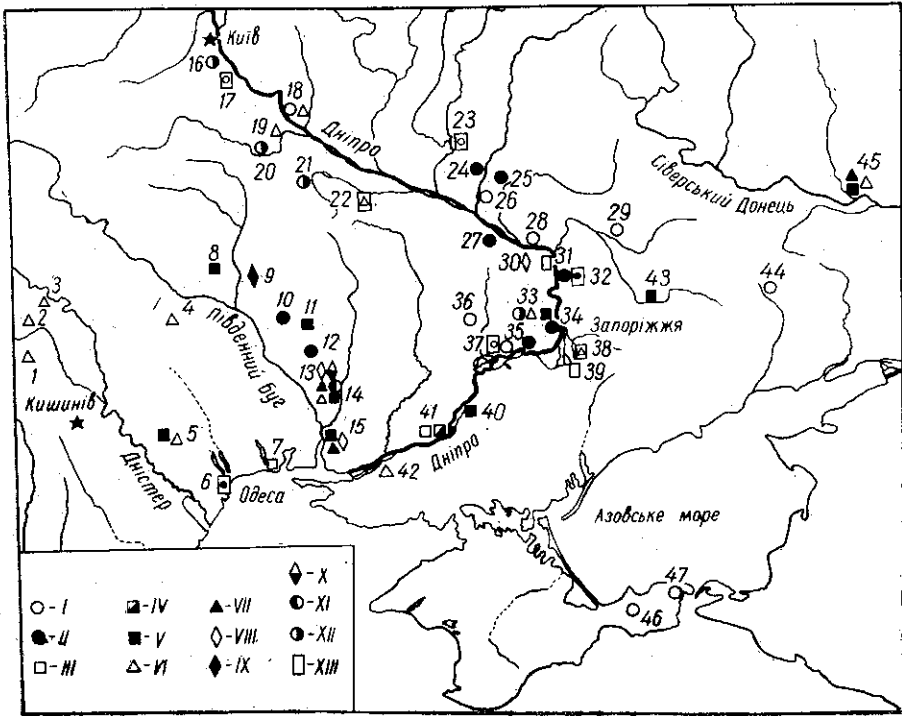

Рис. 1. Схема поширення серпів у Північно-Західному Причорномор'ї.

I — серпи-сікачі; II — серпи з вигнутим лезом і відкованим гачком; III — серпи дуговидні, рівномірноширокі з заокругленим гачком і стрижнем-гачком; IV — серпи колінчасті з гострим носком і держаком, що різко звужується до краю; V — серпи колінчасті з масивним держаком і відлитим гачком; VI — серпи вузькі з отвором на держаку; VII — серпи з ребристим держаком; VIII — серпи з гудзиком; IX — серпи-ножі; X — серпи з потовщенням на кінці біля держака; XI — серпи-косарі; XII — серпи вузькі з відкованим гачком (тип. П6); XIII — ливарні форми.

1 — Григорівка; 2 — Олександрени; 3 — Сорочки; 4 — Пужайкове; 5 — Бецилове; 6 — Чорноморка; 7 — Коблеве; 8 — Журавлинка; 9 — Щеглова балка; 10 — Обухівка; 11 — Мале Братське; 12 — Улянівка; 13 — Козорізове; 14 — Антонівка (Інгульський скарб); 15 — Миколаїв; 16 — Козин; 17 — Дерев'яна; 18 — Лепляве; 19 — Хмільна; 20 — Корсунь-Шевченко; 21 — Голов'ятине; 22 — Чорний ліс; 23 — Березняки; 24 — Гарбузівка; 25 — Маячка; 26 — Кабакові хутори; 27 — Бородаївка; 28 — Лобойківка; 29 — Варварівка; 30 — Сугаївка; 31 — Волоське; 32 — Вовнигі; 33 — Августинівка (балка Аврамова); 34 — Хортиця; 35 — Нікополь; 36 — Борисівка; 37 — Капулівка; 38 — Василівка; 39 — Златополь; 40 — Князе-Григорівка; 41 — Берислав; 42 — Солонець; 43 — Новопавлівка; 44 — Іллічівка; 45 — Райгородка; 46 — Кірове; 47 — Керч.

косарям із Соснової Мазі присвячена невелика стаття В. В. Гольмстен⁷, серпи Приуралля і Південного Сибіру систематизовані В. Г. Тихоновим⁸.

Відомості про серпи однотипові, або близькі до причорноморських, з сусідніх західних територій, зібрані в працях К. Берняковича⁹, М. Рошка¹⁰, К. Журовського¹¹, І. Андрієску¹², Ж. Дезеє¹³ та ін. Недоліком згаданих праць є відсутність зв'язку бронзових виробів з певними археологічними культурами, проте дослідження, здійснені за останні роки

⁷ В. В. Гольмстен. «Серпы» из Сосновой Мазы.— Проблемы ГАИМК, 1933, № 5-6, стор. 32—37.

⁸ В. Г. Тихонов. Металлические изделия эпохи бронзы на Среднем Урале и в Приуралье.— МИА, № 90, 1960, стор. 67—70.

⁹ K. Bernjaković. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales.— SA, VIII, 2. Bratislava, 1960, стор. 325—392.

¹⁰ M. Roška. Über die Herkunft des sog. Hakensicheln.— ESA, XII. Helsinki, 1938, стор. 153—166.

¹¹ K. Zurowski. Zabutki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru.— Pr. A. VIII, z. 2. Poznań, 1949, стор. 155—247.

¹² J. Andriescu. Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie.— Dacia, II. București, 1925, стор. 370—383.

¹³ J. Deshayes. Les outils de bronze, de L'Indus au Danub; I. Paris, 1960, стор. 335—351.

М. Петреску-Димбовіцею¹⁴, А. Флореску¹⁵, Г. Смирновою¹⁶, Е. Балагурі, виділяють метал, а отже, і серпи культури Ноа.

Всього у Північно-Західному Причорномор'ї відомо понад 250 серпів. Сюди, крім серпів з цієї території, врахованих А. М. Тальгренем, входять серпи з поселення поблизу с. Вовніги¹⁷ та з острова Хортиця у Надпоріжжі¹⁸, два — з Нікополя¹⁹, чотири — зі скарбу поховання поблизу с. Солонець під Херсоном²⁰, 84 серпи інгульського скарбу, два — з Улянівки, Миколаївської обл.²¹, два — з с. Пужайкове²² та п'ять, що потрапили до Одеського археологічного музею, — з с. Бецилове²³.

Наприкінці 20-х років поблизу Первомайська знайдено Журавлинський та Орловський скарби, в яких були й серпи. Точні відомості маємо лише про сім серпів, що входили до Журавлинського скарбу²⁴; два серпи знайдено в Криму, на території стародавнього Пантікапею²⁵ та на поселенні пізньої бронзи в с. Кірове²⁶. Останнім часом виявлено ще два нові скарби бронзових виробів, зокрема 17 серпів в м. Оріхові, Запорізької обл.²⁷, та кілька у с. Лобойківка поблизу Дніпропетровська²⁸. Крім того, у Київському державному історичному музеї та в Державному Ермітажі у Ленінграді зберігаються окремі знахідки, які можна пов'язувати з причорноморськими степами.

В музеях Української РСР зберігається близько 15 ливарних форм для виготовлення серпів. Це дві кам'яні матриці з Чорного лісу на р. Чуть (рис. 2, 8, 9), які знаходяться в Одеському археологічному музеї, де, як вдалося встановити І. Т. Чернякову, вони змішалися зі скарбами з Коблева та Князе-Григорівки і помилково ввійшли в літературу як речі Коблевського скарбу²⁹. З Чорноморки (кол. Люстдорф, під Одесою) походить глиняна ливарна форма (рис. 2, 4)³⁰, уламок матриці з двома негативами серпів відомий з с. Дерев'яна під Каневом³¹. У Полтавському музеї зберігається матриця, знайдена поблизу с. Березняки на р. Псьол

¹⁴ Петреску-Димбовіца. Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдове в свете археологических раскопок. — *Dacia*, NS, IV. București, 1960; його ж. Date noi relativ la descoperirile de bronzuri din Moldova. — *AM*, II—III. București, 1964, стор. 251—272.

¹⁵ A. Florescu. Sur les problemes du bronze tardif Carpat-Danubien et Nord-Ouest Pontique. — *Dacia*, NS, XI. București, 1967, стор. 59—94.

¹⁶ Г. Смирнова. Запдноукраїнська археологічна експедиція в 1967 г. — *СГЭ*. Л., 1959, стор. 62.

¹⁷ А. В. Добровольський. Кам'яні спорудження в Надпоріжжі. — *АП*, I, II. К., 1949, стор. 199, табл. II, 1.

¹⁸ Запорізький історичний музей.

¹⁹ Нікопольський краєзнавчий музей, № 777.

²⁰ О. І. Тереножкін. Поховання епохи бронзи біля с. Солонець. — *Археологія*, т. XVI. К., 1964, стор. 202—208.

²¹ Миколаївський краєзнавчий музей.

²² И. Т. Черняков. Новые находки предметов поздней бронзы в Северо-Западном Причерноморье. — *КС ОГАМ* за 1952 г. Одесса, 1964, стор. 130—131, рис. 3.

²³ И. Т. Черняков. Бецилівський скарб пізньої бронзи. — *Археологія*, т. XXI. К., 1968, стор. 131—134.

²⁴ П. В. Харлампович. Три скарби мідяно-бронзової доби. — *НА ІА АН УРСР*, ВУАК, № 572, стор. 5.

²⁵ А. М. Лесков. Несколько бронзовых изделий с Керченского полуострова в собрании Одесского археологического музея. — *КС ОГАМ* за 1963 г. Одесса, 1965, стор. 83, рис. 1, 2.

²⁶ А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. — *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. К., 1967, стор. 164.

²⁷ Фонди Запорізького Державного історичного музею.

²⁸ Фонди Дніпропетровського Державного історичного музею.

²⁹ И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье. — *ЗООА*, т. II (35). Одесса, 1967, стор. 33—35.

³⁰ И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К., 1951, стор. 41, табл. XIX, 1.

³¹ А. М. Tallgren. Вказ. праця. — *ESA*, II. Helsinki, 1926, стор. 248, рис. 83.

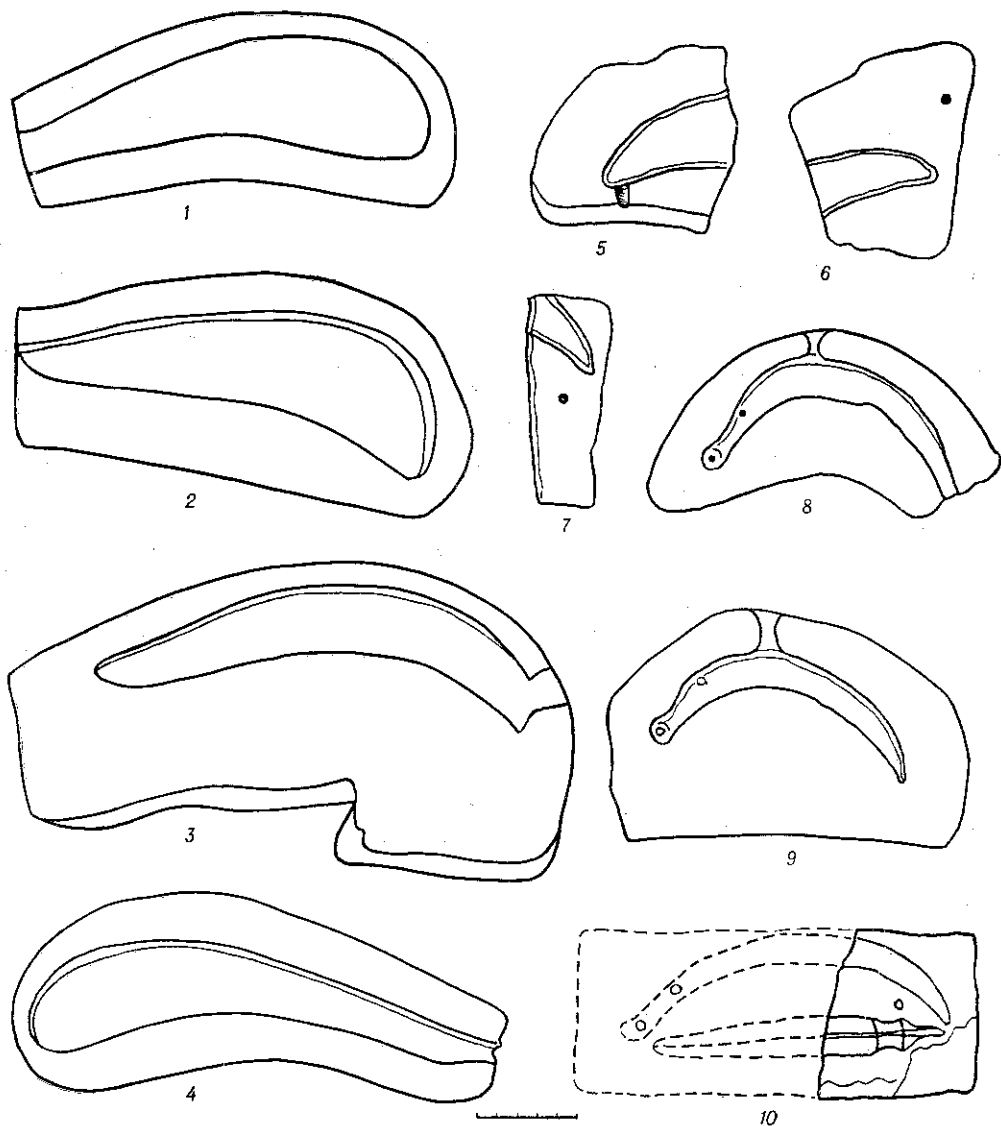

Рис. 2. Ливарні форми для серпів.

1 — Капулівка; 2 — Березняки; 3 — Вовніги; 4 — Чорноморка; 5 — Надпоріжжя; 6 — Волоське; 7 — Златополь; 8, 9 — Чорний ліс; 10 — Василівка.

(рис. 2, 2)³². З менш відомих слід назвати фрагменти форми з Волоської майстерні (рис. 2, 6)³³ та уламок подібної форми, яка походить з Надпоріжжя³⁴ (рис. 2, 5). В колекції О. В. Бодяньського, що знаходиться у фондах Інституту археології АН УРСР, є талькова матриця з с. Вовніги у Надпоріжжі³⁵ (рис. 2, 3), верхня половина ливарної форми з Капулівки з-під Нікополя³⁶ (рис. 2, 1) та уламок зіпсованої матриці із Златополя,

³² М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник (Полтавський державний музей), т. I. Полтава, 1928, стор. 42.

³³ О. В. Бодяньський. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—48 рр.— АП, т. VI. К., 1949, стор. 170.

³⁴ КІМ, А-82/5872.

³⁵ Фонди ІА АН УРСР, колекція О. В. Бодяньського.

³⁶ І. М. Шарафутдінова. Нові пам'ятки епохи пізньої бронзи в Нижньому Подніпров'ї.— АП, т. X. К., 1961, стор. 17—18.

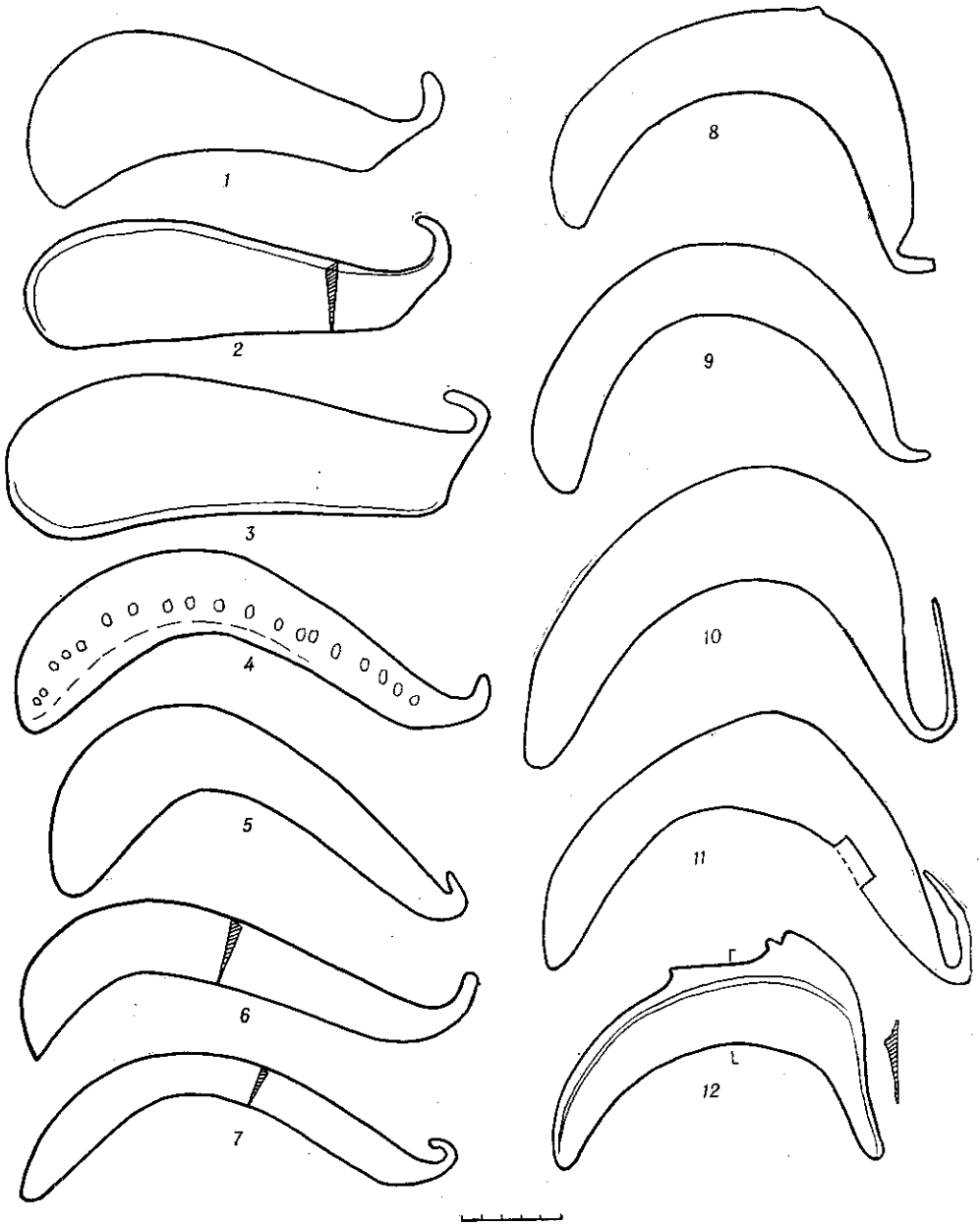

Рис. 3. Серпи з гачками (I—IV типи).

1, 2 — Кабакові хутори; 3 — Дніпровські пороги (Надпоріжжя); 4 — Вовниги; 5 — Гарбузівка; 6 — Улянівка; 7 — Обухівка; 8, 12 — Берислав; 9—11 — Коблеве.

Запорізької обл.³⁷ (рис. 2, 7). У Запорізькому музеї зберігається фрагмент матриці, знайдений на побережжі Каховського моря поблизу м. Василівки³⁸ (рис. 2, 10).

За даними Таллгрена, у скарбі з с. Вознесенки (Запоріжжя) була матриця з трьома негативами коротких серпів з гачками³⁹, проте ніяких слідів її встановити не вдалося. Схематичний рисунок ще однієї ливарної

³⁷ А. В. Бодянский, И. Н. Шарафутдинова. Бронзолитейная мастерская в с. Златополь на нижнем Днепре.— Археологические исследования на Украине 1965—66 гг. К., 1967, стор. 92, рис. 3.

³⁸ Фонди Запорізького музею.

³⁹ А. М. Tallgren. Вказ. праця.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 150.

форми з негативом серпа з гачком з Ерастівки зберігається в архіві О. А. Спицина в Ленінградському відділенні Інституту археології⁴⁰.

Серпи виготовляли в однібічних матрицях. В цьому переконують як готові серпи, так і знайдена в Капулівці гладенька талькова плітка, якою накривали форму і на якій відбився негатив нижньої матриці.

Відбитки серпів помітні й на нижніх поверхнях обох матриць з Чорного лісу. За спостереженням І. Т. Чернякова, майстер клав матриці так, щоб зворотний бік ливарної форми правив за кришку для нижньої. Так з'єднувалися не менше ніж чотири форми, що скріплювались обоймою або ставились у пісок. Відлиті серпи відковували з одного боку, край леза відточували.

За формою в Північно-Західному Причорномор'ї виділяються такі основні типи серпів*.

I. Серпи-сікачі (кабаківський тип) (рис. 3, 1—3).

II. Серпи видовжених пропорцій з вигнутим лезом і відкованим гачком на кінці (рис. 3, 4—7).

III. Дуговидні рівномірно широкі серпи з заокругленим носком і довгим гачком (I Бериславський тип за Добровольським) (рис. 3, 8—11).

IV. Серпи колінчасті з вузьким держакком (II Бериславський тип за Добровольським) (рис. 3, 12).

V. Серпи колінчасті з масивним держакком і відлитим гачком (рис. 4, 1—6).

VI. Серпи вузькі з отворами на держакку (рис. 4, 7—12).

VII. Серпи з ребристим держакком (рис. 5, 1—3).

VIII. Серпи з гудзиком (рис. 5, 6, 7).

IX. Серпи-ножі (рис. 5, 9—11).

X. Серпи-косарі (рис. 5, 12).

Серпи I—V типів об'єднуються в групу серпів з гачками, VI—X типи — серпи без гачків.

Тип I. Серпи-сікачі, або серпи кабаківського типу, характеризуються дуже розширеним носком, майже прямим лезом, плавно зігнутою спинкою, що утворює напівовал, і коротким гачком, зігнутим перпендикулярно, а іноді й паралельно до леза. В розрізі серпи являють собою дуже видовжені трикутник. Ливарні форми для таких серпів відомі з Березняків, Капулівки та уламок ливарної форми з двома негативами серпів — з с. Дерев'яна.

Детальніше зупинимось на характеристиці цілих половинок ливарних форм. Матриця з Березняків являє собою серповидної форми плиту розмірами 23,7 см × 6,8—7,4 см. На ній вирізаний негатив широкого серпа завдовжки 21 см⁴¹ з майже прямим лезом, плавно заокругленою спинкою і широким носком (5,7 см).

У Капулівці знайдено плоский брусок тальково-хлоритового сланцю з одним заокругленим боком (22,5 см × 5,7 см—9,1 см × 3,6 см). Одна плоска верхня його дбайливо відшліфована, зворотна має сліди від обточування, мабуть, металевим долотом чи теслом.

Відшліфований бік бруска правив за кришку до нижньої матриці. Від тривалого використання на ньому відбилась форма серпа завдовжки 20—21 см, ширина носка якого становила 5,7—6 см. Отже, капулівська половинка матриці майже збігається з формою серпа з Березняків і відрізняється лише більш округлим носком (рис. 2, I).

Шість широких серпів-сікачів разом з іншими речами було знайдено

⁴⁰ «Корочки» А. А. Спицина.— Науковий архів ЛВІА АН СРСР, ф. 5.

* Необхідно зазначити, що в деяких випадках межа між виділеними типами (чи підтипами) досить умовна, оскільки трапляються перехідні форми.

⁴¹ Тут і далі довжина серпа визначається за діагоналлю, що з'єднує середину носка з основою держака.

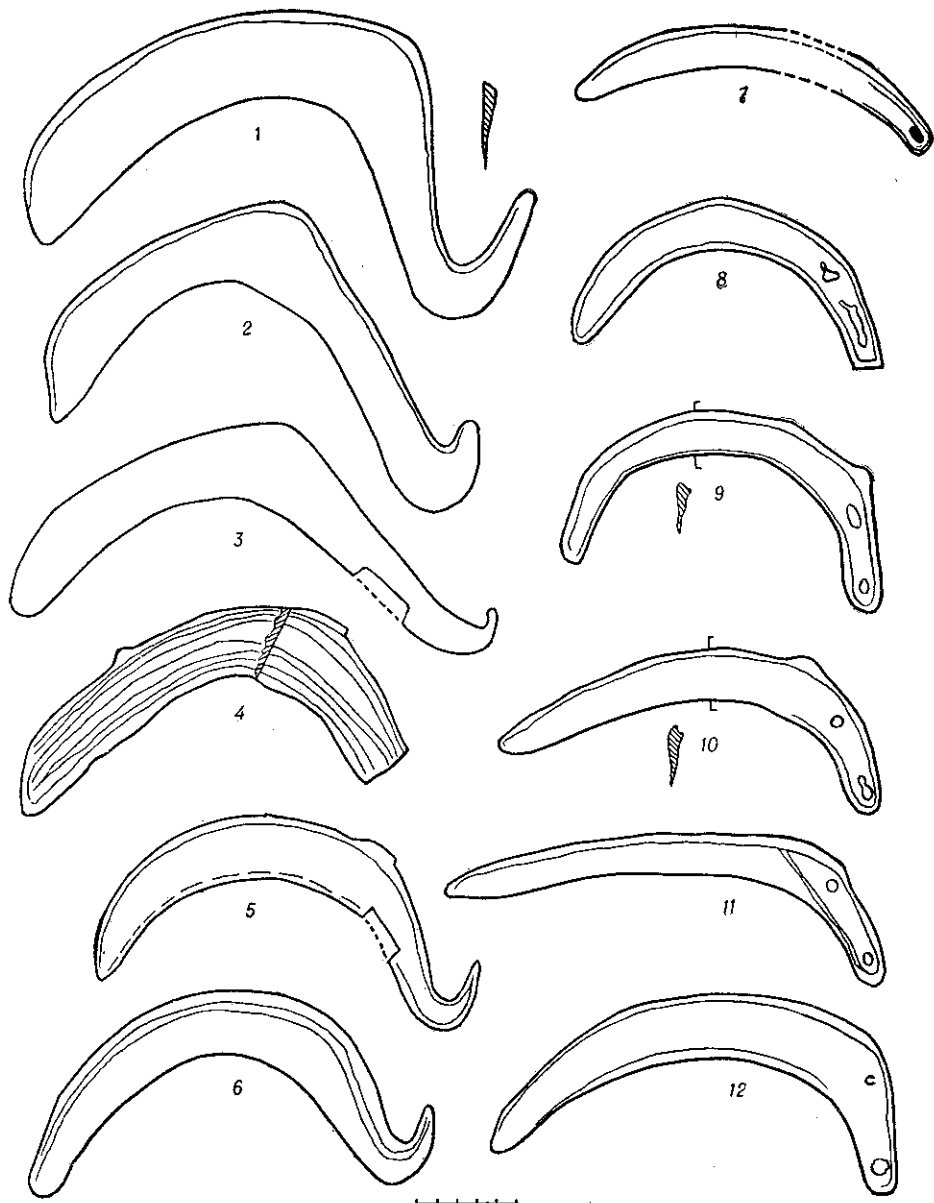

Рис. 4. Серпи з гачками (V тип) та з отворами на державу (VI тип).

1, 6, 8—11 — Ігульський скарб; 2 — балка Аврамівка, 3 — Мале Братське; 4 — Журавлінка; 5 — Князе-Григорівка; 7 — Солонець; 12 — Олександрени.

1915 р. в скарбі поблизу Кабакових Хуторів під Кременчуком ⁴² (звідки й пішла назва — серпи кабаківського типу).

Подібні серпи нерідко трапляються у Подніпров'ї, зокрема в Надпорожжі ⁴³, на острові Хортиця, в Капулівці ⁴⁴, в с. Лепляві, Черкаської

⁴² М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею. — Збірник Полтавського музею, т. I. Полтава, 1928, стор. 40, табл. IV, 5—10.

⁴³ Б. И., В. И. Ханенко. Древности Приднепровья. вып. I. К., 1899, табл. IX, 5а; О. Бодянский. Щоденник археологічних дослідів на Дніпрових порогах 1950 року. — НА ІА УРСР, ф. о. 1433, стор. 45.

⁴⁴ М. Рудинський. Вказ. праця. — Збірник Полтавського музею, т. I. Полтава, 1928, стор. 42.

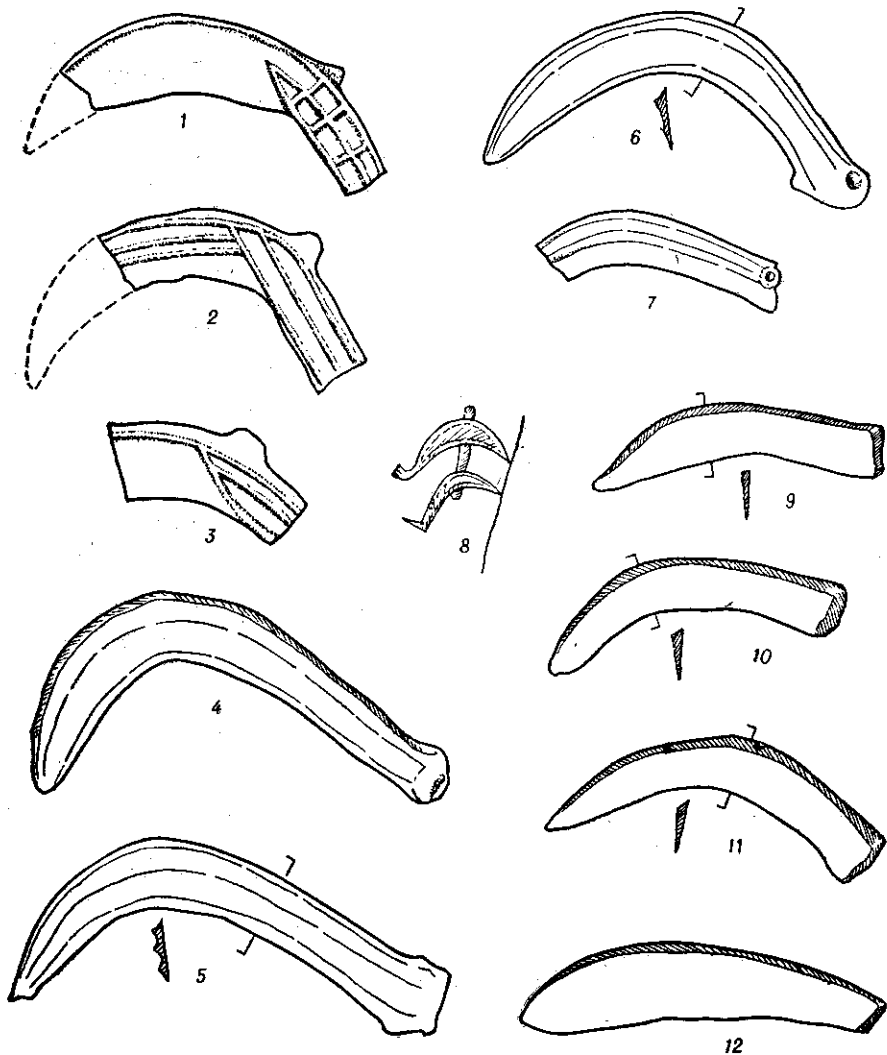

Рис. 5. Рідкісні форми серпів (VII—X типи).

1 — Райгородка; 2 — колекція Алексеєва в Ермітажі; 3, 12 — Ігульський скарб; 4, 6 — Козорізове; 5 — Дніпропетровщина; 7 — Миколаїв; 8 — негативи мініатюрних серпиків по формі з Дерев'яної; 9—11 — Щеткова балка.

обл.⁴⁵, в с. Борисівці на Криворіжжі⁴⁶. Один серп знайдено в с. Варварівці поблизу Павлограда⁴⁷. До цього ж типу відносяться й серпи Лобойківського скарбу та знахідки з Керчі й Кірова. Крім того, у Київському історичному музеї є ще два серпи, місцезнаходження одного з яких визначається приблизно на межі кол. Херсонської та Катеринославської губерній⁴⁸, походження другого — невідоме⁴⁹. Ще один безпаспортний серп цього типу знаходиться у Дніпропетровському музеї⁵⁰. Уламок такого серпа у 1968 р. знайдено на поселенні Іллічівка (кол. Хайлівка) поблизу Донецька⁵¹.

⁴⁵ А. И. Тереножкин. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 142.

⁴⁶ КИМ, А-3635.

⁴⁷ ОАК за 1902 г. СПб., 1904, стор. 128, рис. 215.

⁴⁸ КИМ, А-58/2.

⁴⁹ КИМ, А-27/3.

⁵⁰ КИМ, А-310.

⁵¹ Повідомлення Т. О. Шаповалова на XIII археологічній конференції ІА АН УРСР.

Розміри серпів: довжина леза 18—23 см, максимальна ширина в залежності від проковки 5,5—7 см, лише в одному випадку — 8,8 см. Найменший серп з Борисівки має довжину 15,5 см. Ще один фрагмент серпачака відомо з с. Єлісєєвичі поблизу Бердянська⁵².

О. А. Кривцова-Гракова зазначала, що ці короткі й дуже широкі серпи відомі в основному в Середньому Подніпров'ї. В. А. Городцов в свій час вважав їх характерними для киммерійської культури⁵³. Проте ареал їх поширення значно більший, оскільки, крім України, подібні серпи відомі також в Поволжі й Приураллі.

Тип II. Серпи видовжених пропорцій з вигнутим лезом і гачком на кінці. Серед них виділяються два підтипи: а) порівняно широкі з заокругленим носком; б) серпи з вузьким лезом і гострим носком.

Серпи підтипу IIa мають незначний вигин леза приблизно на віддалі $\frac{1}{3}$ довжини леза від носка. Лезо завдовжки 25—30 см, біля носка розширене (3,5—4 см), до гачка звужується.

Відомі дві ливарні форми. Одна знайдена в 1939 р. О. В. Бодяньським поблизу с. Вовніги (рис. 2, 3). Це серповидної форми плитка талькового сланцю, завтовшки 3,5—4,5 см, з негативом слабо вигнутого серпа довжиною 25 см, при найбільшій ширині 3,5 см. Носок його трохи звужений, заокруглений. Литок зроблено з носка. Ручка плавно звужується, ширина її біля краю 1 см. Глибина негатива або товщина спинки нового серпа до проковки становила 0,5—0,6 см. Гачок на матриці неvirізаний. Можна гадати, що його відковували при додатковій обробці серпа⁵⁴. Друга ливарна форма з Чорноморки (рис. 2, 4). На відміну від усіх інших форм з Причорномор'я вона зроблена з глини. Розмір негатива 23×3,8 см. Носок помітно розширений, заокруглений, держак трохи звужений. Гачок не virізаний, а відковувався. Під час проковки лезу надавали зручної для роботи вигнутої форми.

Серпи представлені трьома екземплярами з с. Бродаївки неподалік Верхньодніпровська⁵⁵, одним з с. Гарбузівки поблизу Кобеляк на р. Ворсклі⁵⁶ (рис. 3, 5), уламком, що був знайдений 1940 р. в Нікополі. Серп, близький до негатива вовнізької матриці, хоч відлитої і не в ній, знайдено на Вовнізькому поселенні епохи пізньої бронзи (рис. 3, 4).

Ці великі плавно заокруглені серпи належать до серпів, поширених серед пам'яток зрубної культури Поволжя та Дону, через що увійшли в археологічну літературу як зрубні, хоч знахідки їх трапляються і на більш широкій території.

Серпи підтипу IIб вузькі, з загостреним носком, відомі в степах Північно-Західного Причорномор'я — один з с. Обухівки, Арбузинського р-ну⁵⁷ (рис. 3, 6), два з с. Улянівки, Єланецького р-ну, Миколаївської обл. (рис. 3, 7), та один з с. Кам'янського на Дніпропетровщині⁵⁸. За довжиною та формою вони такі, як і серпи підтипу IIa, але вузьчі (максимальна ширина їх 2—3 см).

Вузькі й порівняно короткі серпи були поширені в Середньому Подніпров'ї, звідки походить близько 10 екземплярів⁵⁹.

⁵² А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. — Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 173.

⁵³ В. А. Городцов. К вопросу о киммерийской культуре. — ТСАРАНИОН, т. II, М., 1928, стор. 46—59.

⁵⁴ В. Г. Тихонов виділив для Приуралля групу серпів «схожих на зрубні, але без гачків». Проте він підкреслює, що з п'яти серпів, знайдених в районі Мензлінська, чотири були зовсім непроковані (В. Г. Тихонов. Металлические изделия эпохи бронзы на Среднем Урале и в Приуралье. — МИА, № 90, 1960, стор. 68—70). Отже, дуже можливо, що кінець їх після проковки міг бути оформлений у вигляді гачка.

⁵⁵ Каталог Екатеринославского областного музея имени А. П. Поля. Екатеринослав, 1910, стор. 41.

⁵⁶ «Корочки» А. А. Спицына. — Архив ЛВИА, ф. 5, № 300, арк. 182.

⁵⁷ Київський Державний історичний музей (Путівник). К., 1955, стор. 16, рис. 9.

⁵⁸ КИМ, А-58/9.

⁵⁹ А. І. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 143—144, рис. 94, 1—6, 9.

Тип III. Рівномірновигнуті серпи з заокругленим носком і довгим відкованим стрижнем-гачком. Серпи цього типу відомі на Україні з двох скарбів: п'ять з Бериславського (рис. 3, 8) та сім з Коблівського (рис. 3, 9—11). У них майже рівної ширини лезо, що в деяких екземплярах трохи розширюється на місці найбільшого вигину, тобто приблизно посередині серпа. До спинки серп потовщується, але ребро вздовж краю відсутнє. Литок розміщений з боку спинки на місці найбільшого вигину.

Серпи обох скарбів дуже близькі за формою, але Бериславські трохи поступаються розмірами: довжина — по діагоналі від носка до основи гачка 15—15,5 см, максимальна ширина 3,8—4,5 см, розміри коблевських серпів відповідно становлять 17—19,5 і 3,5—6,6 см. Довжина відкованого стрижня-гачка становила 5—9 см.

Найближчі аналогії цих серпів, як справедливо зазначали дослідники, є серпи зі скарбу Краснодарського музею та станиці Андрюковської⁶⁰, менша спорідненість спостерігається з серпами Таманського скарбу⁶¹.

Тип IV. Серпи колінчасті з вузьким держакком представлені лише двома екземплярами з Бериславського скарбу. Вони мають нешироке слабо вигнуте лезо з загостреним носком, держак розміщений майже під прямим кутом до спинки, вздовж якої проходить масивне ребро, що переходить і на держак, який різко звужується до стрижня. Розмір його по діагоналі 14,7 см, максимальна ширина 4,1 см (рис. 3, 12).

Найближчою аналогією цим двом серпам є негатив ливарної матриці з Бамутського поселення (Північно-Східний Кавказ)⁶² та готові серпи з Учкулана, з могили біля гори Бик поблизу П'ятигорська, що мають не лише однаковий з бериславськими серпами перегин спинки до держака, але й однаково розміщений литок на місці перегину. За формою вони близькі до серпів з урочища Агур, ст. Боргустанської, ст. Бекешівської та ін., але в останніх литок знаходиться посередині спинки, лезо сильніше вигнуте й до того ж вони більшого розміру⁶³.

Очевидно, коблевські і бериславські серпи обох типів разом із зливками металу були завезені у Північно-Західне Причорномор'я з Прикубаня, про що зазначали А. В. Добровольський, О. О. Іессен, О. О. Кривцова-Гракова, О. М. Лесков, М. Гімбутас.

Тип V. Серпи колінчасті з масивним держакком і відлитим гачком (серпи-гакуваті, серпи-крюки) у Північно-Західному Причорномор'ї трапляються порівняно часто. Дев'ять цілих і один поламаний серп знайдено в балці Аврамівці поблизу с. Августинівки у Надпоріжжі⁶⁴ (рис. 4, 2), два — поблизу с. Новопавлівки (неподалік Павлограда)⁶⁵. Уламок такого серпа входить до скарбу з м. Миколаєва⁶⁶, чотири — до бецилівського скарбу, 25 великих і малих колінчастих серпів знайдено в Антонівці (Інгульський скарб) (рис. 4, 1, 6), сім серпів різної збереженості — на Журавлинці (рис. 4, 4). До цього ж типу відносяться й сер-

⁶⁰ А. А. Іессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, № 23, стор. 110, рис. 48.

⁶¹ И. И. Соколовский. Находки эпохи бронзы на Таманском полуострове.— Археологические открытия 1965 г. М., 1966, стор. 80—81.

⁶² Е. И. Крупнов, В. И. Маркович, В. И. Козенкова, Р. И. Мунчаев, В. Б. Виноградов. Северо-Кавказская экспедиция.— Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 61—62.

⁶³ А. А. Іессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, № 23, стор. 110, рис. 18, 20, 21.

⁶⁴ К. Мельник. Каталог коллекций древностей А. Н. Поля в Екатеринославе, вып. 1. К., 1893, стор. 35—36.

⁶⁵ О. Федоровський. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археології. Харків, 1927, рис. 25.

⁶⁶ KIM, A-217/12; A. M. Tallgren. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 152, рис. 80. Цей же фрагмент серпа опублікований М. Гімбутас, яка помилково трактує його як частину меча з вигнутим кінцем «a sword with a curved end» (M. Gimbutas. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. Paris — London, 1965, стор. 75, рис. 37, 9).

пи Князь-Григорівського скарбу⁶⁷ (рис. 4, 5) та цілий серп і уламок з Райгородки на Айдарі⁶⁸.

Цим серпам властиве рівномірно вузьке лезо, вигнуте до масивного довгого держака, який закінчується широким гачком, що завжди відливався разом з серпом. Вигин (коліно) здебільшого розміщений ближче до гачка, за винятком серпів з Августинівки, у яких вигин знаходиться ближче до носка. Вздовж спинки проходить ребро, що закінчується на кінці гачка. Деякі з серпів на одному з боків мають по кілька ребер — скарб з Новопавлівки, серп з Журавлинського скарбу тощо (рис. 4, 4). Литок знаходиться на місці перегину спинки серпа, лише в окремих випадках — посередині спинки або ближче до носка, а один інгульський серп відлито з носка.

За формою гакуваті серпи можна розділити на підтип Va (рис. 4, 1, 2, 4), що включає серпи, у яких вигин між лезом і держакком утворює прямий кут або трохи його перевищує, і підтип Vb (рис. 4, 5, 6), куди входять серпи з плавним переходом леза до порівняно короткого держака, за рахунок чого вони поступаються розміром перед серпами підтипу Va. Отже, розміри цих серпів коливаються від 16,5 до 26 см, при ширині 3—4,5 см.

Колінчасті гакуваті серпи поширені у Семиградді, Молдові та у верхів'ях Дністра. Окремий варіант гакуватих серпів з плавним переходом до держака становлять серпи з шару культури Ноа в Магалі.

Найбільш суперечливим залишається питання про походження колінчастих гакуватих серпів. І. Хампель, М. Еберт, М. Рошка вважають, що вони виникли в Семиградді, звідки поширилися у степи Північного Причорномор'я та на Кавказ⁶⁹. Х. Шмідт називає їх південно-східно-європейськими⁷⁰. А. М. Тальгрєн пише, що це ранній степовий тип серпів, який потрапив в Угорщину, де набув широкого вжитку. Т. Сулімирський об'єднує їх під назвою семиградсько-понтійських. На думку О. О. Іессена, розвиток гакуватих серпів йшов паралельно в різних районах. Ж. Дезе впевнений, що трансільванські гакуваті серпи не мають місцевих коренів і не могли розвинутиися без кавказького впливу⁷¹. Таким чином, питання про походження самої форми колінчастих серпів все ще лишається нез'ясованим. Проте зараз очевидно, що масивні серпи з видовженим держакком і гачком, які знайдені в українських степах, потрапили сюди як семиградські імпорти, про що було зазначено О. О. Кривцовою-Граковою. На користь цієї думки свідчить, з одного боку, відсутність ливарних форм, а з другого — інший інвентар, що супроводжує серпи в скарбах. Так, в Аврамівці разом з серпами знайдено бойові сокири й кельти угорського типу, в Миколаївському скарбі — бойові сокири й серпи з реберчастим держакком, в Інгульському — є кельти західного походження, в Журавлинському — бойові сокири та кельти угорського типу. Але було б невірним зовсім виключити можливість місцевого виробництва деяких серпів. Це стосується серпа з Малого Братська (рис. 4, 3), що за формою й розмірами нагадує серп з Аврамівки Va, але гачок у нього невеликий, як

⁶⁷ Князь-Григорівський скарб 1865 р. складався з 50 кельтів та серпів. 12 з них зберігаються в Одеському археологічному музеї (Й. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35). Одесса, 1967, стор. 31—33.

⁶⁸ В. А. Городцов. К вопросу о киммерийской культуре.— ТСАРАНИОН, т. II. М., 1928, стор. 56, 57, рис. 15, 16; А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.— Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 160, рис. 9, 8, 11.

⁶⁹ M. Roska. Über die Herkunft des sog. Hakensicheln.— ESA, XII. Helsinki, 1938, стор. 153 і далі.

⁷⁰ H. Schmidt. Der Bronzesichelfund von Oberthau. Kr. Merseburg.— Zeitschrift für Ethnologie, XXXVI. Berlin, 1904, стор. 450.

⁷¹ J. Deshayes. Вказ. праця, стор. 345, 346.

у широких серпів зрубного типу ІІа⁷², а також серпів підтипу Vб, для виготовлення яких, можливо, служила матриця з Єрастівки. Частина розбитих ливарних форм, від яких збереглися негативи порівняно вузьких кінців серпів, могла належати формам, призначеним для виготовлення саме таких серпів. Звичайно, вирішальне слово тут належатиме хімічному дослідженню готових виробів, а поки ці дослідження не завершені, ми користуємося даними типології.

Тип VI. Серпи вузькі з отвором на держаку. Це рівномірної ширини серпи, у яких більш-менш вигнуте лезо поступово переходить у держак, на якому в процесі лиття зроблено від одного до трьох отворів для прикріплення дерев'яної чи кістяної оправы держака. З боку спинки завжди є потовщення у вигляді ребра. З певною умовністю, зважаючи на перехідні форми, усі серпи можна розділити на два підтипи: а) вигнуті у формі півкола з плавним переходом до держака (рис. 4, 7—9); б) серпи порівняно випрямлені з загостреним, а іноді навіть загнутим угору носком і колінчастим переходом до держака (рис. 4, 10—12). В останніх ручка буває чіткіше відділена від робочої частини за допомогою рельєфного виступу.

У Північно-Західному Причорномор'ї відомо лише чотири ливарні форми для невеликих дуговидних серпів. Це дві матриці зі скарбу на р. Чуті (рис. 2, 8, 9). Їх призначено для виготовлення невеличких серпів з двома круглими отворами на держаку. Литок знаходився посередній спинки. У праці О. О. Кривцової-Гракової є рисунок негатива третьої матриці невідомого походження з трьома отворами на місці переходу леза до держака⁷³. Очевидно, до цього типу належить розбита матриця з побережжя Каховського водосховища, від якої залишилася лише частина негатива з вузьким, слабо вигнутим носком серпа (рис. 2, 10).

Серпи трапляються порівняно часто. Насамперед слід назвати колекцію з 42 серпів Інгульського скарбу (рис. 4, 8—11), уламки від одного чи двох серпів з Солонецького скарбу-поховання (рис. 4, 7), один — з Бецилова, два — з Пужайкова на Одещині. Кілька серпів відомо з Подністров'я: один — з зольника в с. Григорівка, Синжерейського р-ну, три — з Сорок поблизу Могильова-Подільського, чотири — з Олександрен поблизу Бельців⁷⁴ (рис. 4, 12). На схід від Дніпра відомо лише два серпи цього типу — в Райковецькому скарбі.

Відрізняються серпи зовсім невеликі, схожі до тих, що відливалися у формах з р. Чуті, завдовжки 13—15 см, шириною 2,2—2,8 см, і масивні, розмірами відповідно 20 см — 3,5 см.

Аналогії цим серпам відомі у скарбах Румунії — Ришешти, Чіорані та ін., які дослідники відносять до культури Ноа⁷⁵, та серед окремих знахідок з Верхнього Подністров'я⁷⁶.

Тип VII. Серпи з ребристим держакком. Окрему групу, хоч і незначну за кількістю знахідок, у Північно-Західному Причорномор'ї складають серпи з широким прямокутним ребристим держакком. Вони представлені лише двома уламками в Миколаївському та по одному екземпляру в Ін-

⁷² И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35), стор. 35.

⁷³ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46, рис. 32, 2.

⁷⁴ Т. Г. Успенская. Серпы эпохи поздней бронзы из Молдавии.— Материалы четвертой конференции молодых ученых МССР 1964 г. Секция историческая. Кишинев, 1966, стор. 3—4.

⁷⁵ М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начала железного века в Молдове в свете археологических раскопок.— Dacia, NS, IV, стор. 157, рис. 10, б; його ж. Date noi relativ la descoperirile de bronzuri din Moldova.— AM, II—III, стор. 255, рис. 3, 8.

⁷⁶ К. Z u r o w s k i. Zabytki brązowe z młodziej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru.— Pr. A. VIII, z. 2. Poznań, 1949, стор. 169, табл. XXIV, 6, 7.

гультському (рис. 5, 3) та Райгородському (рис. 5, 1) скарбах. Кілька таких серпів зберігаються в Ермітажі (рис. 5, 2), про які можна допускати, що знайдені вони на території Дніпропетровщини⁷⁷. Ці серпи мають слабо вигнуте лезо, від якого плавно під тупим кутом відходить широкий держак. Вздовж спинки проходить ребро. На місці переходу робочої частини до ручки зовні зберігається виступ — трикутної чи прямокутної форми — залишок від литка. На одному боці держака відливали по 3—4 рельєфні поздовжні пружки-ребра, часто з косими насічками. Держак райгородського серпа, крім трьох поздовжніх пружків, був розділений ще трьома менш рельєфними поперечними. Таке оформлення разом з виступом вздовж спинки мало не лише декоративне, а й практичне значення, сприяло міцності серпа та закріпленню дерев'яної обкладки держака.

Розміри серпів точно не встановлені, бо всі знахідки фрагментарні. Максимальна ширина леза 3—3,8 см, довжина держака до виступу 3,2—5,4 см, ширина 2,2—2,7 см.

Оскільки ливарні форми для серпів з ребристими держаками у Північно-Західному Причорномор'ї не виявлені, а самих серпів тут знайдено надто мало, то їх імпорт із Семиграддя не викликає сумніву.

Кілька типів серпів представлено лише окремими знахідками:

Тип VIII. Серпи з гудзиком. Це вузькі невеликі слабовигнуті серпи з виступом-шишечкою на тупому кінці для закріплення держака. Один з них входить до Миколаївського скарбу (рис. 5, 7), другий знайдено на Дніпрі між с. Обухівкою та Сугаківкою поблизу Дніпропетровська⁷⁸.

В обох серпах вздовж спинки проходить подвійне ребро. Довжина такого серпа 15 см, ширина 2,5 см. До цього ж типу належала й частина серпів Козорізьського скарбу, про що свідчить один з двох екземплярів, які знаходяться в Ермітажі⁷⁹. Порівняно з придніпровськими знахідками козорізьський серп більше вигнутий, масивніший. Розміри його 19,5×3 см.

Серпи з шишечкою на тупому кінці біля держака були дуже поширені в Західній та Центральній Європі — від середньої бронзи до раннього заліза⁸⁰.

В особливий варіант виділяються серпи Козорізьського скарбу, що мають рівномірну ширину, вигнуте ближче до носка лезо й порівняно довгий держак, який потовщується на кінці в результаті лиття «з п'ятки». Лезо з одного боку, як і в усіх інших серпах, рівне, з другого — рельєфне (вздовж серпа проходять три неглибокі виїмки). Довжина серпа 21 см, ширина — 3,8 см (рис. 5, 4). У Київському історичному музеї зберігається ще один подібний серп — випадкове придбання з Катеринославської губернії⁸¹ (рис. 5, 5).

Близькою аналогією цим серпам є знахідка з Деєні в Добруджі, яку А. Аріческу відносить до ВД-НА⁸².

Тип IX. Серпи-ножі. Характерне потовщення на кінці, де кріпиться держак, мають і серпи-ножі, відомі лише з одного скарбу — з Шеткової балки поблизу с. Добрянки на Кіровоградщині⁸³. З 11 знайдених тут

⁷⁷ Фонди Ермітажу. Колекція Алексеева, 92/32.

⁷⁸ К. Мельник. Вказ. праця, стор. 38—39, табл. V, № 46.

⁷⁹ Н. Мурзакевич. Древности, открытые в Херсонской губернии.—ЗООИД, III. Одесса, 1856, табл. X, стор. 567. Козорізьський скарб втрачено під час Великої Вітчизняної війни. Збереглося лише два серпи, що були передані до Ермітажу (ГЭ-257-1,2) та ступка — в Одеському археологічному музеї.

⁸⁰ K. Verjakovič. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales.—SA, VIII-2, стор. 329—330.

⁸¹ КИМ, № 45011.

⁸² A. Aricescu. Depozitele de bronzuri din Dobrogea.—SCIV, 16, № 1. București, 1965, стор. 17—19, рис. 6, 2.

⁸³ А. М. Галлген. Вказ. праця, рис. 95. Крім однієї сокири й серпа, що були передані у ДІМ, скарб загинув. Рисунок усіх речей зберігаються в архіві ЛВІА АН СРСР (спр. АК, ф. 1, 1892, № 127).

серпів 10 порівняно короткі й вузькі з рівним, як у ножа, або слабовигнутим лезом. Носок слабозагострений, або трохи заокруглений. Протилежний кінець рівно зрізаний, потовщений від запливу металу. Лезо до спинки потовщується, але різко виділеного ребра немає: розріз серпа трикутний (рис. 5, 9—11). Довжина серпів 13,2—15 см, ширина — 2—2,7 см.

Схожі знаряддя відомі в скарбах Бейкашмедир, Нодьгангош, Шарбогард, що відносяться до фази ВШ в Угорщині⁸⁴. Подібний серп знайдено на поселенні пізньошнурової кераміки в Квісааре (Естонська РСР).

Тип X. Серпи-косарі. Умовно до цього типу можна віднести два серпи з рівним лезом і горбатою спинкою, один з яких представлено в Інгульському скарбі (рис. 5, 12), другий — знайдено в зольнику поблизу с. Ст. Рошієтичі в Молдавії⁸⁵. Ці причорноморські знахідки лише формою нагадують косарі сосново-мазинського типу, але значно поступаються перед останніми своїми розмірами. Довжина інгульського серпа 18,2 см, ширина — 4 см. У другого серпа кінець обламаний, проте видно, що він був ще менший. Ширина його 3,3 см. Сосново-мазинські косарі значно масивніші (довжина їх 20—24 см, ширина — 6—8 см), для прикріплення держака вони часто мають отвір. Такі масивні косарі відомі, головним чином, у Південному Приураллі, де пов'язують їх з пам'ятками андронівської культури.

Знахідки з Причорномор'я — лише місцеве повторення східних форм. Хімічний аналіз речей Інгульського скарбу не дозволяє виділяти цей серп з усього комплексу, що само по собі уже виключає східний імпорт⁸⁶.

Осторонь від перелічених серпів стоїть знахідка з Солонецького скарбу-поховання. Це вузьке ножевидне знаряддя з опуклим лезом і відповідно ввігнутою спинкою. Носок загнутий назовні. Кінець, що повинен кріпитися з держакон, на жаль, зламаний. Довжина фрагмента 16,5 см, ширина посередині 1,4 см, біля зламу — 2,4 см.

Оскільки частини знаряддя не вистачає, реконструкція його певною мірою умовна. Порівняння його з серпом з Ульмі-Літени (А. І. Тереножкін⁸⁷ і А. Флореску⁸⁸) можливі, але на відміну від серпів у нього робоча частина опукла, а не ввігнута. На наш погляд — це ніж чи бритва на зразок знахідки зі скарбу Гура Доброджей⁸⁹ чи зі скарбу в Балені (Румунія). В останньому, крім того, знайдено хрестовидні привіски та кинджали на зразок солонецьких⁹⁰.

До бритви з Солонця близький цілий ряд ножів, що походять з території Греції, Софії, Палестини та Закавказзя і відносяться дослідниками до XIII—XII ст. до н. е. або більш сумарно до кінця II тисячоліття до н. е.⁹¹

Особливий інтерес викликає ливарна форма для виготовлення мініатюрних серпиків, що знаходиться в складі талькових матриць для лиття бронзових виробів, знайдених в с. Дерев'яна. На зворотному боці однієї з ливарних матриць вирізано два негативи мініатюрних серпиків (рис. 5, 8). Розмір негатива, що краще зберігся, 2 см. Він повторює форму вели-

⁸⁴ A. Mozsolics. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1967, стор. 174, табл. 54, 3; 55, 1—4, 7—8 та ін.

⁸⁵ А. И. Мелюкова. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии.— МИА, № 96. М., 1961, стор. 31, рис. 13, 2.

⁸⁶ Е. Н. Черных. К химической характеристике металла Ингульскогоклада.— СА, № 1. М., 1966, стор. 143—154.

⁸⁷ А. І. Тереножкін. Поховання епохи бронзи біля с. Солонець.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 205, рис. 1, 7.

⁸⁸ A. C. Florescu. Sur les problèmes du bronze tardif Carpato-Danubien et N.— O. Pontique.— Dacia, XI, 1967, стор. 81—82, рис. 12, 5.

⁸⁹ Там же, рис. 12, 3; A. Aricescu. Depozitele de bronzuri din Dobrogea.— SCIV, 16, № 1, стор. 23, рис. 4, 4.

⁹⁰ I. T. Dragomir. Le dépôt de l'âge du bronze tardif de Baleni. Inventaria archaeologica. Roumanie, Fasc. 4 R, 18a, 9.

⁹¹ J. Deshayes. Вказ. праця, стор. 302 і далі, табл. XLIII, 14, 16, 17, 22, 27; XLIV, 13, 15.

ких, трохи вигнутих (у формі півмісяця) серпів з відігнутим гачком. В перекрої він трикутний. Посередині через серпик проходить заглибинка, в яку вкладали під час лиття тоненьку паличку, щоб утворився отвір для підвішування серпика на нитці. Поки що це єдина знахідка серпів-амулетів, хоч інші мініатюрні предмети, що повторюють справжні знаряддя праці, зокрема сокири-молотки, нерідко зустрічаються в різних археологічних пам'ятках.

З усіх серпів, знайдених у Північно-Західному Причорномор'ї, типологічно найпростішими здаються серпи-ножі Щетківського скарбу. Подібні знаряддя в угорських комплексах відносяться до ВШ (за А. Можоліч).

Дволезові сокири, схожі на сокири з Щетківської балки та на одну з урочища Козорізового, дослідники датують в межах 1400—1250 рр. до н. е.⁹², другу сокиру Козорізовського скарбу з ребристою втулкою можна порівнювати лише з бойовими чеканами в комплексах Апа та Хайду-Шамсон в Угорщині, Нітрянський градек в Словаччині (періоду ВШ за А. Можоліч), на основі чого М. Гімбутас вважає Козорізовський скарб не пізнішим XIV ст. до н. е.⁹³

В той же час спорідненість козорізовських серпів з потовщенням при основі з серпом з Деєні в Добруджі (ВД — НА)⁹⁴, певна схожість їх з серпами зі скарбу Драйна де Жос (кінець III періоду бронзи в Румунії)⁹⁵, а також з серпами скарбу Густеріта (НА₁)⁹⁶ нібито вказують на те, що дата, запропонована М. Гімбутас, занадто рання. Обидва ці скарби, а отже, й серпи, приблизно синхронні.

Серпи з гудзиком, прототипом яких, як вважає А. Можоліч, були серпи-ножі,— одні з найстаріших в Європі, хоч існують до початку епохи заліза⁹⁷. Причорноморські серпи мають аналогії в матеріалах широкого хронологічного й територіального діапазону. Проте найближче вони стоять до серпів зі скарбу Узд в Угорщині (ВШв — за Можоліч)⁹⁸, більш віддалено вони схожі з серпами зі скарбу Ілішені в Румунії (ВД — за Рейнеке)⁹⁹ та частиною серпів зі скарбу в Грушках, у визначенні дати якого дослідники розходяться: Г. І. Мелюкова, І. К. Свешніков, слідом за К. Журовським, визначають скарб ранньозалізним періодом (X—VIII ст. до н. е.)¹⁰⁰, М. Гімбутас датує його серединою XIII — останньою чвертю XII ст. до н. е., ставлячи його одночасово зі скарбами Сусені, Віора де Сус, Драйна де Жос тощо¹⁰¹.

У визначенні дати серпа з Аврамівки, очевидно, слід враховувати знахідки гакуватих серпів та інших речей, як і для серпів з Козорізовського та Миколаївського скарбів.

Щодо періоду існування серпів з масивним гачком, то М. Рошка на основі знахідок в угорських скарбах відносив їх до третього періоду бронзової доби в Семиградді, а в абсолютних датах — до XII—XI ст. до н. е.¹⁰²

⁹² Stuart Piggott. Bronze Double-Axe in the British Isles.— Proceedings of the Prehistoric Soc., 1953, vol. XIX, pt. 2. London, 1954, стор. 224—226.

⁹³ M. Gimbutas. Вказ. праця, стор. 131—139, рис. 92.

⁹⁴ A. Agicescu. Depozitele de bronzuri din Dobrogea.— SCIV, 16, № 1, стор. 17—19.

⁹⁵ A. D. Alexandrescu. Dépôts de l'âge du bronze tardif.— Inventaria archaeologica, Roumanie, fasc. 2. București, 1966.

⁹⁶ F. Holste. Hortfunde Südosteuropas. Marburg, 1951, табл. 26, 27.

⁹⁷ K. Bernjaković. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales.— SA, VIII-2, стор. 329—330.

⁹⁸ A. Mozsolics. Вказ. праця, стор. 174, табл. 54.

⁹⁹ G. Foit. Depozitul de obiecte de bronz de la Ilișeni.— AM, II—III, București, 1964, стор. 462, 469, рис. 1, 4, 5.

¹⁰⁰ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднепровья.— МИА, № 64. М., 1958, стор. 27; І. К. Свешніков. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі.— МАПВ, вип. 5, стор. 55.

¹⁰¹ M. Gimbutas. Вказ. праця, стор. 131.

¹⁰² M. Roska. Über die Herkunft des sog. Hakensicheln.— ESA, XII, стор. 165.

Знахідки цих серпів в Інгульському, Журавлинському, Аврамівському скарбах, що пов'язуються на нашій території з ранньосабатинівськими пам'ятками, з одного боку ¹⁰³, а з другого — близькі до румунських скарбів — Драйна де Жос, Іллішені, Бозія Ноуа ¹⁰⁴ та ін., які румунські дослідники відносять до культури Ноа, в цілому стверджують названу дату, поглиблюючи її до XIII ст.

Серпи-сікачі відомі в комплексах передсабатинівського часу, до якого відносять власне Кабаківський скарб та ливарну майстерню з с. Дерев'яне, і на поселеннях, синхронних з Сабатинівським — Кірове (нижній шар) ¹⁰⁵, Капулівка.

Серпи вигнуті з відкованим гачком пов'язуються з відносно ранніми комплексами — Вовнізьке поселення, знахідки з Улянівки (де, крім серпа, було долото та порівняно ранній кинджал), які відносяться не пізніше кінця II тисячоліття до н. е.

На близький час вказують і такі аналогії, як серп з Комаровського поселення раннього етапу зрубної культури поблизу Моечного озера ¹⁰⁶ та ливарна форма з глини для лиття серпів з поселення зрубної культури у Воронежі ¹⁰⁷, де вони знайдені разом з формами вислообушних сокир.

Значно складніше визначити час знайдених на Україні серпів північно-кавказького походження. З одного боку, наведені аналогії вказують на досить широкий період існування подібних серпів на Північному Кавказі. З другого — наявність в Бериславському скарбі разом з серпами вислообушних сокир, які типологічно близькі до скарбу з Рибаківки (кол. Аджіяск), що, в свою чергу, близький до Костромського, дали підставу О. М. Лескову коблевські і бериславські знахідки, а отже, й серпи, хронологічно ставити за Костромським скарбом ¹⁰⁸. Відсутність вислообушних сокир у сабатинівських комплексах, на що звернув увагу О. М. Лесков, може певною мірою свідчити про досабатинівський час цих сокир. На ранній час серпів Таманського скарбу вказують і ножі ранньозрубного типу з перехватом.

Таким чином, Коблевські і Бериславські скарби, а значить і серпи (III і IV типу), здається ймовірним розміщати між Костромським і сабатинівськими скарбами, як Красномаяцький тощо, від абсолютної дати яких і залежить конкретна дата цих знарядь на Україні.

Отже, серед металевих серпів епохи пізньої бронзи у Північно-Західному Причорномор'ї знаходимо серпи як місцевого виробництва, так і імпортні.

Зважаючи на наявність ливарних форм та чисельну перевагу знахідок, впевнено можна стверджувати місцеве виготовлення серпів-сікачів (I тип), серпів видовжених пропорцій з вигнутим лезом і відкованим гачком (II тип), вузьких серпів з отворами для прикріплення рукоятки (VI тип). Більшість серпів з масивним держаклом і литим гачком (V тип), на нашу думку, становить імпорт з Семиграддя, менша частина виготовлена місцевими майстрами. Окремі знахідки серпів з ребристим держаклом і виступом з боку спинки (VII тип) та серпи з шишечкою (VIII тип), очевидно, потрапили в Причорномор'я в результаті торгівлі з мешканця-

¹⁰³ А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху бронзы. — Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 175; И. Н. Шафутдинова. К вопросу о сабатиновской культуре. — СА, 1967, № 3, стор. 20, 29.

¹⁰⁴ M. Dinu — G. Coman. Depozitul de bronz de la Bozia Nouă. — AM, II—III. București, 1964, стор. 472—473.

¹⁰⁵ А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху бронзы. — Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 164—169.

¹⁰⁶ А. Е. Алихова. Комаровское поселение у Моечного озера. — МИА, № 61. М., 1958, стор. 158, рис. 4, 8.

¹⁰⁷ Археологические исследования в РСФСР в 1934—36 гг. М., 1937, стор. 158, рис. 4.

¹⁰⁸ А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы: — Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 167—181.

ми Семиграддя та Угорщини. Вигнуті рівномірноширокі серпи з довгим стрижнем-гачком (III тип) та серпи з гострим носком і колінчастим переходом до держака, що різко звужується до кінця (IV тип), — безумовно, Прикубанського походження.

Більшість названих знахідок походять з території, на якій поширені пам'ятки сабатинівського типу і безпосередньо пов'язується з порівняно ранніми сабатинівськими поселеннями чи скарбами.

Таким чином, сабатинівські племена уже наприкінці II тисячоліття використовували металеві серпи різних типів, що поступово витісняли з побуту крем'яні. Проте останні ще продовжували функціонувати, про що свідчать як окремі знахідки крем'яних вкладишів на поселеннях Ушкалка, Волоське, Бабино IV, Каховка та ін., так і скарб крем'яних серпів з поселення Кірове.

Така велика кількість серпів насамперед свідчить про землеробський характер господарства.

Хоч деякі дослідники цілком слушно вказують на можливість використання серпів і для інших потреб, зокрема, серпів-косарів — для зрубання кущів¹⁰⁹, а серпів-сікачів — для обробки деревини¹¹⁰, деякі серпи могли служити навіть як зброя¹¹¹. Проте основним призначенням серпів слід вважати збирання врожаю зернових культур.

Незважаючи на те, що залишки зерен на степових поселеннях пізньої бронзи поки що не виявлені, є цілий ряд доказів про розвиток землеробства, перш за все — знахідки зернотерок майже в кожному дослідженому житлі, відбитки зерна та полови проса на денцях посуду тощо.

На території лісостепового Правобережжя Дніпра з часів трипільської культури відомі пшениця, ячмінь¹¹². Зерна пшениці, ячменю та жита були знайдені в шарі культури Ноа на поселенні Магала¹¹³. У сусідніх білогрудівських племен відомі культові глиняні «хлібці», в яких виявлені зерна пшениці та домішка муки¹¹⁴. Подібні «хлібці» знайдено й на поселенні Ушкалка, Чикалівка. Очевидно, їх справедливо пов'язують з землеробським культом.

Про землеробство племен, які входили в Скіфію і вели торгівлю хлібом з грецькими містами, відомо не лише з свідчень античних письмових джерел, а й з численних знахідок насіння зернових, бобових та олійних культур, зокрема пшениці трьох видів, ячменю, жита, проса, сочевиці, вики, ріпаха, льону тощо¹¹⁵.

Вірогідно, що всі ці культури вирощували ще в передскіфський час. Різноманітність форм серпів свідчить не лише про пошуки найбільш досконалої форми серпа, але й про їх диференційне використання відповідно до потреб господарства.

Різноманітність форм і кількість бронзових серпів у Північно-Західному Причорномор'ї, безумовно, вказує на значний технічний прогрес в розвитку металевих знарядь праці порівняно з попереднім періодом, що,

¹⁰⁹ В. В. Гольмстен. «Серпы» из Сосновой Мазы.— Проблемы ГАИМК, 1933, № 5-6, стор. 35—36.

¹¹⁰ Н. Я. Мерперт. Материалы по археологии Среднего Заволжья.— МИА, № 42, М., 1954, стор. 48.

¹¹¹ J. M a k k a y. Early Near Eastern and South East European Gods.— А АН, t. XVI, fasc. 1-2. Budapest, 1964, стор. 1—64.

¹¹² С. Н. Бибииков. Поселение Лука-Врублевцевская.— МИА, № 33, М.—Л., 1953, стор. 170 та ін.

¹¹³ Г. Смирнова. Западноукраинская археологическая экспедиция (1954—60 гг.).— СГЭ, XXIV. Л., 1963, стор. 50.

¹¹⁴ О. І. Тереножкін. Поселення білогрудівського типу біля Умані.— Археологія, т. V. К., 1951, стор. 173 і далі; С. С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 62—64.

¹¹⁵ Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерноморья.— СА, № 1, 1957. М., стор. 178—198; О. Д. Ганіна. Зерна та насіння рослин з поселення в с. Іване-Пусте.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 187—193.

в свою чергу, є свідченням рівня економічного розвитку сабатинівських племен.

Можна гадати, що серпи як знаряддя, пов'язані з уборкою врожаю, відбивають технічний рівень лише одного циклу землеробських робіт і що їм повинні відповідати певні технічні досягнення в обробітку ґрунту.

Безперечно, що вживання в господарстві значної кількості бронзових знарядь праці, зокрема серпів, підвищувало продуктивність праці, сприяло розширенню посівних площ, зайнятих зерновими культурами, а отже, і збільшенню запасів продуктів не лише для безпосереднього споживання людини, але й кормів для худоби, що сприяло розвитку скотарства, в тому числі й збільшенню поголів'я худоби, яке потребувало стійлового утримання. Це створювало матеріальну базу для зростання населення. І, очевидно, не випадково найбільша кількість поселень, які відомі археологам у Північно-Західному Причорномор'ї, припадає саме на період пізньої бронзи.

И. Н. ШАРАФУТДИНОВА

Бронзовые серпы Северо-Западного Причерноморья (конец II — начало I тысячелетия до н. э.)

Резюме

В настоящее время в Северо-Западном Причерноморье известно около 15 литейных форм и не менее 250 серпов, представленных 10 различными типами, не считая некоторых единичных образцов.

Наибольшим количеством представлены серпы с отверстиями на рукояти (VI тип), коленчатые серпы с литым крюком (V тип), серпы-секачи (I тип). Остальные серпы им заметно уступают по количеству.

Основная масса находок приходится на территорию, занятую сабатиновскими племенами и их ближайшими соседями, с которыми они, очевидно, находились в постоянных контактах.

Хотя вопросы хронологии металла разработаны еще далеко не достаточно, все же представляется, что наибольшего развития бронзовые орудия труда, в частности серпы, на этой территории достигают в последние столетия II тысячелетия и на рубеже II—I тысячелетия до н. э.

Находки литейных матриц свидетельствуют о местном производстве серпов с отверстиями на рукоятке (VI тип) серпов-секачей (I тип) и, вероятно, части коленчатых серпов с массивным литым крюком (V тип).

Серпы с шишечкой у основания (VIII тип), с ребристой рукоятью (VII тип), серпы-ножи Щетковского клада (IX тип) и значительная часть коленчатых серпов с литым крюком (V тип) являются импортом из Семиградья, в то время как серпы Бериславского и Коблевского кладов (III и IV типы) завезены из Прикубанья. При этом серпы западного происхождения, за редким исключением, восточнее Днестра не встречаются, с другой стороны — серпы I и II типа, характерные для Поволжья и Приуралья, ограничиваются Приднепровьем и только отдельные экземпляры достигают Ингула.